

INTERAKCIA ZABÚDANIA A SPOMÍNANIA AKO PREJAV ANTROPOLOGICKEJ KONŠTANTY MENTÁLNEHO POHYBU

VIERA JAKUBOVSKÁ – KRISTÍNA JAKUBOVSKÁ

JAKUBOVSKÁ, Viera – JAKUBOVSKÁ, Kristína: *The Interaction of Forgetting and Remembering as a Manifestation of the Anthropological Constant of Mental Movement*, 2023, Vol. 5, Issue 2, pp. 5 – 16. DOI: 10.17846/CEV.2023.05.2.5-16.

ABSTRACT: In the paper, we are devoted to the interaction of forgetting and remembering as a manifestation of mental movement, which is part of our anthropological constant. Our intention is to show that individual memories are not only influenced by our psychological abilities. We focus on the psychological, philosophical, sociological and historical frameworks of individual and collective memory. We are based on Halbwachs' theory of social frameworks, J. Assmann's culture of memory, as well as the works of contemporary authors investigating the relationship between individual and collective memory.

KEYWORDS: Memory. Individual memory. Collective memory. Memories.

NA ÚVOD

Problém zabúdania a spomínania skúmame v článku v kontexte viacerých zmien, ktoré prebiehajú v postmoderne. Vo všeobecnosti by sme mohli povedať, že v kontexte opätovnej aktualizácie nomádskeho životného štýlu. Nakoľko je táto téma veľmi široká a v článku nie je možné skúmať všetky jej aspekty, vybrali sme si jeden z nich, ktorý považujeme za základný aspekt – pohyb ako antropologickú konštantu. Skúmame mentálny pohyb pomocou interakcie medzi individuálnou a kolektívnou pamäťou.

Počnúc od druhej polovice 20. storočia narastá záujem o tému pamäti, a to nielen individuálnej, ale aj kolektívnej, kultúrnej a historickej. Súvisí to s opätovným uvedomením si toho, že prežívame dobu zániku živých spomienok na ťažké zločiny a katastrofy 20. storočia, čo je spojené s postupným odchodom generácií tých, ktorí boli ich svedkami. Návrat k problému pamäti (historickej, individuálnej, kolektívnej a i.) sa stáva zdrojom premýšľania o stave európskej kultúry; diskusiami o moderne a postmoderne a tiež o transformačných procesoch v strednej a východnej Európe. Nezanedbateľný vplyv na rehabilitáciu tejto témy má aj vplyv nových elektronických médií a výskum v oblasti umelej inteligencie. Hlboké spoločenské zmeny na konci 20. storočia sú spojené s problémami konfliktných interpretácií minulých udalostí, od ktorých je odvíjaná legitimita súčasných procesov. Súvisí to aj s politickými a sociálnymi zmenami, ktoré prebiehali v priebehu 20. storočia a prebiehajú začiatkom 21. storočia, s potrebou pripomenúť niektoré zamlčované udalosti a aktérov a so snahou prehodnotiť predchádzajúce interpretácie minulosti a doplniť čierne miesta v historickom vedomí. Živé spomienky sa postupom času vytrácajú spolu s generáciami ich aktérov, no minulé udalosti a ich vplyvy na náš život ďalej pretrvávajú.

Jedným z dôvodov záujmu o problém pamäti je aj to, že úloha intelektuálov (vedcov, filozofov, odborníkov vo všetkých oblastiach spoločenského života) v postmoderne slabne (1) a zároveň (2) nemôže byť posudzovaná len na základe ich činnosti v priebehu života. Je rovnako dôležité (ak nie aj dôležitejšie), ako vyzerá percepčia a výklad zanechaného diela/odkazu po ich smrti, aké miesto má ich odkaz v pamäti spoločnosti a tiež v odbornej verejnosti. Niektoré postavy zo spoločenského povedomia miznú aj so svojimi myšlienkami, zatiaľ čo povedomie o iných autoroch zaznamenáva návraty a znovuobjavenie (Maslowski – Šubrt a kol. 2014, 8). Takýmto príkladom

v súvislosti so skúmaním napr. kolektívnej pamäti je osobnosť a dielo Maurica Halbwachsa – francúzskeho filozofa a sociológa, ktorý je považovaný za hlavného teoretika sociológie pamäti. Napriek tomu, že nedokončil svoje dielo o kolektívnej pamäti a sociálnych rámcoch, vyšlo po vojne vo Francúzsku vďaka jeho nasledovníkom. Svojou teóriou sociálnej podmienenosti kolektívnej pamäti, ktorej podstatou je myšlienka, že pamäť sa konštituuje, funguje a reprodukuje v rámci určitých sociálnych rámcov vytváraných ľuďmi žijúcimi v spoločnosti, ovplyvnil úvahy a teórie ďalších teoretikov individuálnej, kolektívnej, historickej, kultúrnej a sociálnej pamäti (J. Le Goff, P. Ricœur, J. Assmann, N. Maslowski, J. Šubrt a i.).

Koncept individuálnej a kolektívnej pamäti bol v posledných desaťročiach rozvíjaný predovšetkým francúzskymi autormi (J. Le Goff, P. Nora, G. Namer, D. Hervieu-Léger, P. Ricœur, M. Halbwachs a i.), a to najmä v troch rovinách skúmania pamäti: prvou bola Halbwachsova teória sociálnych rámcov kolektívnej pamäti; druhou Norova koncepcia miest pamäti a tretou Ricœurovo filozoficko-historické skúmanie pamäti vrátane skúmania zodpovednosti, viny a odpustenia. Každá z týchto rovín má svoju vlastnú históriu a uhol pohľadu z hľadiska vybraných vedných disciplín (sociologický, historický, filozofický prístup a i.). Na prvý pohľad akcentujú rôzne čiastkové problémy (kolektívna, kultúrna, individuálna pamäť), no všetky sa navzájom dopĺňajú a sú nevyhnutnou súčasťou každého systémového skúmania pamäti. Tieto teórie svojím významom presiahli hranice Francúzska a ovplyvňujú bádanie na celom svete, napríklad práce nemeckého egyptológa a religionistu J. Assmanna, ako aj práce nemeckej antropologičky A. Assmanovej, ktorí zhodne mnohokrát konštatovali, že predmetom kultúrnych vied je kolektívna pamäť a nie individuálna pamäť ako vnútorný fenomén lokalizovaný v mozgu jednotlivca. To, čo kolektívna pamäť obsahovo prijíma, ako je organizovaná a ako dlho si uchováva jednotlivé obsahy, sú otázky tzv. spoločenských a kultúrnych rámcov a nielen vnútornej kapacity a riadenia pamäti jednotlivca. Vplyv ich teórií nachádzame aj u českých a slovenských autorov, ktorí skúmajú problémy kultúrnej pamäti (J. Šubrt, Z. Kubišová, Z. Vargová, M. Ballay, J. Horský, J. Tuček, P. Ivanič, M. Hetenyi a i.).

Väčšina súčasných autorov, ktorí skúmajú pamäť, sa hlási k Halbwachsovej teórii sociálnych rámcov, a to aj pri skúmaní individuálnej pamäti a pri formovaní osobnej identity (V. Smyčka, E. Maur, M. Tomášek, K. Jakubovská, V. Jakubovská, E. Moravčíková, Z. Vargová, M. Ballay a i.). Je to pochopiteľné, pretože problémy individuálnej a kolektívnej pamäti sú navzájom previazané a determinované. S nástupom modernizácie spoločnosti dochádza k tomu, že kolektívna pamäť sa pod vplyvom prebiehajúcich spoločenských procesov a najmä v dôsledku rozvoja historických, filozofických a sociologických vied, rozpadá. Pamäť už nie je prežívaná výlučne kolektívne, presúva sa na individuálnu a subjektívnu úroveň, dochádza k jej psychologizácii a atomizácii (P. Nora, J. Šubrt a i.).

Problém pamäti sa skúma a rozvíja ruka v ruke s individualizmom a holizmom. Tieto tendencie sa objavujú a legitimizujú v rôznych psychologických, sociologických, filozofických a tiež kulturologických a historických koncepciách. Tie prvé nájdeme už u Platóna a Aristotela, neskôr u H. Bergsona, A. N. Whiteheada, E. Husserla, S. Freuda a i. Ako píše J. Šubrt: „Vďaka nej (pamäti) sme sami sebou a rozumieme veciam okolo seba. Každé individuálne psychické ja navíja stále na seba svoju minulosť, ako lavína na seba navíja stále nový a nový sneh a je ňou (minulosťou) v každom prítomnom okamihu zaťažené. Som preto vo svojej podstate svojimi zhustenými dejinami“ (Šubrt 2011, 135). Holistické skúmanie pamäti dominuje u E. Durkheima, J. Le Goffa, P. Noru, G. Namera, D. Hervieu-Légera, P. Ricœur a i. a je ovplyvňované existenciou tzv. sociálnych rámcov, ktoré sa formujú a rozvíjajú v rámci každej spoločnosti a každého historického obdobia (Halbwachs 2009, 50 – 93). J. Assmann píše o kultúre spomínania ako o nástroji dodržiavania spoločenského záväzku, sebaepochopenia a identity (osobnej a tiež národnej). Pamäť (a nielen kolektívna, ale aj individuálna) je „[...] spoločný konštrukt, ktorého podoba sa odvíja z potrieb zmyslu a z referenčného rámca príslušnej prítomnosti. Minulosť nevzniká prirodzeným rastom: je to kultúrny výtvar“ (Assmann 2001,

46). Podobný názor prezentuje aj É. Durkheim: „Skupina myslí, cíti, koná úplne inak, než by konali jej členovia, keby boli osamotení“ (Durkheim 1926, 136).

MOZOG SI PAMÄTÁ ALEBO ZABÚDA?

Dlhodobou sa otázka pamäti spája so špecifickou schopnosťou človeka uchovávať si vo vedomí udalosti, znalosti a skúsenosti získané počas individuálneho života. Ľudia si túto schopnosť zdokonaľujú a posilňujú. Vznikajú rôzne postupy, ktoré majú umenie pamäti rozvíjať a zdokonaľovať. Už v antike písal Platón (Platón 1992) o paradoxe pamäti, ktorá dokáže v duši sprítomniť veci, ktoré nie sú aktuálne prítomné. Aj Aristoteles (Aristoteles 1995) premýšľal o pamäti a jednoznačne oddeľoval pamäť, ktorá zodpovedá latinskému výrazu *memoria*, od spomínania (ekvivalent lat. slovu *reminiscentia*). Pojem umenie pamäti (*ars memoriae* alebo *ars memorativa*) bol pevne ukotvený v západnej tradícii od čias básnika Simonidésa, ktorý žil v 6. stor. p. n. l. Rimania toto umenie začlenili ako jednu z piatich oblastí do rétoriky. Podľa Cicera umenie pamäti spočíva v tom, „[...] že vyberáme určité miesta, veci, ktoré chceme udržať vo vedomí, vytvoríme duchovné obrazy a tie potom spojíme s vedomými miestami. Postupnosť týchto miest uchováva usporiadanie látky, zatiaľ čo obraz vecí označí samotné veci“ (Cicero 1976, 351 – 354). Rímsky rečník Quintus Cornificius (*Rétorika pre Herennia*) robil rozdiel medzi prirodzenou a umelou pamäťou. Sformuloval názor, že umenie pamäti poskytuje základ pre umelú pamäť. Túto tradíciu popísala britská historička a kulturologička Frances Yatesová vo svojom diele *Umenie pamäti* (2015).

Vlastnosťami mozgu je pamätať si, zabúdať a spomínať. Ide o rozdielne procesy, ktoré sa však nevyklučujú, naopak, sú vzájomne prepojené. V rámci každodenného fungovania našej pamäti sa domnievame, že úlohou mozgu je vedomosti a tiež spomienky zhromažďovať. Čím viac ich zhromaždíme, tým viac dokážeme s nimi ďalej pracovať. Snažíme sa svoju pamäť zdokonaľovať pomocou mnemotechniky, utvárania spoľahlivej pamäti umelými spôsobmi pomocou vytvárania pomocných verbálnych, akustických, vizuálnych a iných mechanizmov založených na základe voľnej asociácie, ktoré pomáhajú pri zapamätaní si údajov, informácií, ako aj s rôznymi pamäťovými stratégiami, ktoré nám uľahčujú učenie (opakovanie, organizovanie, kategorizovanie a i.).

Kľúčovou operáciou pamäti však nie je len zhromažďovanie informácií, ale aj ich selektovanie a vymazávanie. Nie všetko, čo „zachytíme“ pomocou našich zmyslových orgánov, je pre nás dôležité a ďalej využiteľné, a tak ich selektujeme, vymazávame a zapamätávame si len tie, ktoré aktuálne potrebujeme, resp. využijeme v prítomnosti, poprípade v blízkej budúcnosti. Pamäť funguje na základe princípu ekonomie, jej kapacita je obmedzená. Francúzsky filozof, predstaviteľ intuitivizmu a filozofie života H. Bergson vo svojom diele *Hmota a pamäť* sproblematizoval vzťahy medzi hromadením informácií v mozgu a pamäťou. Vyjadril presvedčenie, že úlohou mozgu nie je spomienky zhromažďovať, ale vyberať medzi nimi tie, ktoré sú práve dôležité (Bergson 2003, 132). Mozog sa pre neho stal nástrojom selekcie, ktorý slúži na pripomínanie si užitočných spomienok a zároveň je nástrojom na dočasné odstraňovanie tých ostatných. Nie je to len ojedinelý názor, podobné stanovisko prezentoval anglický biológ a filozof R. Sheldrake, ktorý rozpracoval teóriu morfogenetického poľa. Pamäť je druhom poľa, ktoré prestupuje mozgom. Následne mozog funguje ako dekodér informácií, ktoré pole obsahuje. Prostredníctvom tohto poľa má človek prístup nielen k vlastnej skúsenosti, ale aj k druhej kolektívnej skúsenosti a kolektívnemu nevedomiu (Sheldrake 1987, 9 – 25).

Spomienky na niektoré udalosti pretrvávajú, na iné sa postupne vytrácajú. Proces zabúdania je vysvetľovaný pomocou rôznych koncepcií (Sternberg 2002, 226 – 228; Plháková 2003, 223 – 229): teóriou účelného zabúdania (odstraňované sú nepotrebné, nepresné a chybné informácie); teóriou represie (potlačené sú traumatizujúce zážitky); teóriou vyhasínania (ak nie sú pamäťové stopy obnovované a aktivované, oslabujú sa, blednú); teóriou interferencie (rôzne informácie

uložené v pamäti môžu na seba v procese zapamätania vzájomne pôsobiť rušivým, negatívnym účinkom) a i. Podľa francúzsko-bulharského filozofa a literárneho teoretika T. Todorova je pamäť vždy interakciou dvoch pólov – „uchovávaní“ a „vymazávaní“ pamäti. Úplné obnovenie minulosti je nemožné, pretože pamäť je nutne vždy určitým výberom (Todorov 1998, 93 – 94). Tento fakt komentuje J. Šubrt slovami: „To, že ľudská pamäť nezapisuje informácie fixným spôsobom ako pamäť počítača, má napriek svojim zdanlivým nevýhodám veľký význam. Keby totiž bola naša pamäť príliš pevná, bola by málo adaptabilná. Žijeme vo svete, ktorý sa neustále premieňa a my sme nútení tieto zmeny zaznamenávať a ukladať do pamäti. Tá je preto zariadená tak, aby bolo možné informácie v nej uložené podľa potreby modifikovať a meniť“ (Šubrt 2011, 141).

INDIVIDUÁLNA A KOLEKTÍVNA PAMÄŤ

Najčastejšie sa pri skúmaní pamäti vydeľuje individuálna a kolektívna pamäť. Pamätáme si pocity, ktoré sme prežili pri prechádzkach prírodou, pri stretnutiach s blízkymi a iné, máme dojem, že sú výlučne individuálne a nevedomujeme si, že môžu byť sprostredkované niečím a niekým, kto bol priamo alebo nepriamo s nami. Nemyslíme tým len nejakú osobu alebo udalosť, ale aj čas a priestor, v ktorom sme sa nachádzali. Ak ide o vnemy, môžeme ich považovať za individuálne, no ak máme na mysli zážitky, ktoré sme prežívali v súvislosti s nejakou udalosťou (rodinnou, udalosťou súvisiacou s oslavou príchodu jari, kultúrnou udalosťou súvisiacou s oslavou Slovenského národného povstania a podobne), v tomto prípade nejde len o čisto individuálnu skúsenosť a pamäť, ale o to, že táto skúsenosť vznikla pod vplyvom socializácie a je sociálnym, kolektívnym produktom. Len naše vnemy sú individuálne, pre pamäť to neplatí. Individuálna pamäť je kultúrnym produktom, je štruktúrovaná kolektívnou pamäťou. Aj spomienky osobnej povahy majú svoj pôvod v komunikácii a interakcii s inými, ktoré v rámci komunikácie prebiehajú. Ide o to, že sociálny/kolektívny život je tiež zdrojom pojmov, znakov, symbolov a pod., v ktorých sa naše spomienky spredmetňujú a uchovávajú. „Jednotlivcovi umožňuje jeho pamäť podieľať sa na obsahovom bohatstve kolektívnej pamäti. Znamená to, že spomíname síce ako jednotlivci, ale robíme tak v referenčných rámcoch, predstavujúcich organizáciu spomienok danou spoločnosťou“ (Halbwachs 2009, 63 – 64). Predpokladať, že naše spomienky majú rýdzo individuálny charakter, je podľa M. Halbwachsa to isté, „ako domnievať sa, že predmet zavesený na niekoľkých prepletených nitiach visí vo vzduchu, kde sa drží vlastnou váhou“ (Halbwachs 2009, 92). Naša individuálna pamäť sa opiera o kolektívnu pamäť skupiny ľudí, do ktorej patríme (rodina, škola, záujmové skupiny a pod.). Podobný názor prezentuje J. Šubrt, keď píše, že „individuálna pamäť sa stáva miestom špecifického prepojenia kolektívnych pamätí rôznych sociálnych skupín. Z hľadiska skupiny sa naproti tomu celá vec javí ako otázka distribúcie poznania medzi jej jednotlivými členmi. Ten, kto má účasť na kolektívnej pamäti, tým osvedčuje svoju skupinovú príslušnosť“ (Šubrt 2011, 136).

Pre naše úvahy bude východiskové konštruktivistické poňatie pamäti, ktorého základnou premisou je, že pamäť je spoločensky/sociálne podmienená a jej existencia mimo spoločnosti nie je možná. Pamäť sa nemôže formovať a uchovať sama osebe. Formuje sa v určitých sociálnych referenčných rámcoch (*cadres sociaux*) a tie sú závislé od spoločnosti, v ktorej jedinec žije. Tieto referenčné rámce sú potrebné na fixáciu skúseností, udalostí a tiež na obnovenie našich spomienok. Tiež platí, že práve ony rozhodujú o tom, čo bude zabudnuté. Ony pôsobia, že minulé udalosti nie sú bez zmeny uchované v pamäti, ale že sú neustále rekonštruované v momente, keď sa sociálne rámce menia. Toto konštatovanie zhrnula politologička a kulturologička Marie-Claire Lavabre, ktorá sa dlhodobo zaoberala skúmaním sociológie pamäti a zhrnula hlavné predpoklady svojich úvah o kolektívnej pamäti do troch bodov: „Minulosť nie je konzervovaná, je zrekonštruovaná z hľadiska prítomného. Izolované individuum je iba fikciou, pamäť minulého je možná len vďaka

sociálnym rámcom pamäti. Vzaté z opačného uhla pohľadu: individuálna pamäť môže byť reálna, iba ak participuje na kolektívnej pamäti. A nakoniec, pamäť má sociálnu funkciu“ (Lavabre 2005, 57 – 67).

Individuálnu pamäť si utvára každý jedinec počas svojej socializácie. Aj keď kolektívna pamäť čerpá svoju trvácnosť a silu z celej skupiny jedincov, iba jedinci sú tými, ktorí spomínajú. Spomeňme si na negatívne zážitky Gity Lauschmannovej na holokaust (od autorky R. Denemarkovej), ktoré v nej vyvolávajú odpor k celému ľudstvu, ktoré jej, podľa nej, po celý život ubližovalo: „*Ako je možné, že ešte žijem? Ako je možné po tom všetkom zostať normálna? V šialenom ľudskom svete? Ktorý sa nemení a nezmení. Je predsa ľahostajné, či tu sedí váš otec alebo vy alebo váš syn alebo váš vnuk. Človek zostáva rovnaký. Nie je nádej. Ani vo vás, ani vo mne, ani v našich deťoch. Keď všetky, ako tu stojíte a sedíte, postupne zľúpnem z kože, nájdem to isté. Nelíšime sa*“ (Denemarková 2006, 113). Gitine zážitky sú vyhrotené do extrému a celý jej život predstavuje vyrovnávanie sa s touto skúsenosťou. Iným príkladom je skúsenosť Zuzany (Katalpa 2020), ktorá je tiež nositeľkou tejto hroznej skúsenosti. Na rozdiel od Gity ide o praktickú a pragmatickú ženu, ktorá je vo svojom konaní v extrémnych situáciách ovplyvňovaná sebazáchovnými pudmi. Ako píše Gilk: „Pre Zuzanu je (zase) šoa jednou z mnohých epizód v jej živote so svojim konkrétnym časovým vymedzením a jej život pokračuje ďalej, takmer ako by sa nič formatívne neprihodilo“ (2022, 16). Obe tieto postavy spája podobná skúsenosť, ktorá okrem osobnej roviny má aj svoju spoločenskú a kultúrnu rovinu.

Kolektívna pamäť sa líši od individuálnej tým, že kolektívne vedomie nemožno vysvetliť len na základe poznatkov o individuálnej psychike, pretože spoločnosť, ktorá ju vytvára, výrazne prevyšuje ľudské individuálne možnosti. Potvrdzuje to svojimi slovami aj nemecký egyptológ a religionista J. Assmann: „Kolektívny síce ‚nemajú‘ žiadnu pamäť, ale určujú pamäť svojich príslušníkov. Spomienky, a to aj osobné, vznikajú iba vďaka komunikácii a interakcii v rámci spoločenských skupín“ (Assmann 2001, 58). Všetko, čo sa dostáva do pamäti, každá osobnosť, historický fakt alebo skúsenosť a vstupuje do nej ako pojem, symbol, fakt alebo skúsenosť, sa stáva (v prípade, že korešponduje so sociálnymi rámcami danej spoločnosti) súčasťou kolektívnej pamäti. Príkladom toho, ako je individuálna pamäť ovplyvnená kolektívnou pamäťou, je odpoveď na otázku, ktorú si položil M. Halbwachs: ako je možné, že Beethoven mohol vytvoriť svoje najlepšie diela v dobe, keď ohluchol? Vysvetlenie, že sa Beethoven uzatvoril do svojho vnútra a žil zo svojich spomienok, považuje Halbwachs za neuspokojivé. Vyjadril presvedčenie, že Beethoven bol izolovaný len zdanlivo, lebo „hudobné symboly pre neho uchovali zvuky a zoskupenia zvukov vo svojej čistej podobe. Tieto symboly však nevynašiel on, boli súčasťou jazyka danej skupiny. Vtedy sa Beethoven podieľal na živote spoločnosti hudobníkov oveľa viac ako kedykoľvek predtým a než ktokoľvek iný“ (Halbwachs 2009, 42).

HALBWACHSOVA TEÓRIA SOCIÁLNYCH RÁMCOV

Francúzsky filozof a sociológ M. Halbwachs rozpracoval teóriu kolektívnej pamäti a v rámci nej myšlienku sociálnych rámcov, ktorá sa neskôr stala pre mnohých autorov skúmajúcich pamäť dôležitou teóriou. Tento pojem (*cadres sociaux*), ktorý do svojej teórie M. Halbwachs zaviedol, sa zhoduje s teóriou rámcovej analýzy (*frame analysis*), ktorú rozvíjal sociológ a sociálny psychológ kanadského pôvodu E. Goffman. Vo svojej teórii skúmal vopred spoločensky vytvorenú štruktúru, resp. „organizáciu“ každodennej skúsenosti (Šilhánová 2008, 77). Teória sociálnych rámcov mala pomôcť popísať a pochopiť nielen proces pamätania si, ale aj proces zabúdania. V spoločnosti vznikajú tzv. sociálne rámce, do ktorých sú naše individuálne spomienky zakontextované. Rámce zabezpečujú relevanciu toho, na čo si spomíname. Na minulé javy, deje, osoby a pod. spomíname ako jednotlivci, ale robíme tak v referenčných rámcoch, ktoré predstavujú organizáciu spomienok v rámci danej spoločnosti. Každá spoločnosť (a v rámci nej individuá a skupiny) vytvára rámce,

ktoré umožňujú rozpoznať a tiež lokalizovať naše spomienky v určitom čase a priestore. Bez tejto sociálnej lokalizácie by sme neboli schopní spomienku uchovať (akokoľvek pojmovo alebo inak uchopiť), nájsť a aktualizovať.

Ide o rámec jazykovej povahy (jazyk ako prostriedok ústnej a písomnej komunikácie), rámec časovej a priestorovej povahy (čas, priestor), o historické, geografické a biografické rámce a všeobecne preferované spôsoby nazerania na svet. Časovú dimenziu kolektívnej pamäti odráža napríklad kalendár a v ňom usporiadaný systém sviatkov, ale aj osobných záznamov (dovolenka, lekár a i.). Na časový rámec kultúrnej skúsenosti poukazoval aj významný slovenský filozof a teológ Ladislav Hanus, o ktorého diela sa opiera aj filozof a kulturoológ Jozef Palitefka. Ako vysvetľuje J. Palitefka, L. Hanus vnímal čas dvojakým spôsobom, v rovine objektívnosti a subjektívnosti. „Čas je dôležitou podmienkou ľudskej existencie. Na jednej strane je čas chápaný objektívne, čo znamená, že vystupuje voči človeku ako niečo „vonkajšie“, ako niečo, čo je merateľné a počítateľné. Bez človeka by však tento objektívny čas bol len plynutím, uplyvaním, zmenou. Kategórie minulosti, prítomnosti a budúcnosti by bez človeka „neexistovali“. Človek si však tento objektívny čas nielen uvedomuje a nejakým ho uchopuje, no súčasne si je vedomý toho, že aj on žije, v čase a (čas) je nutnou podmienkou jeho bytia. Čas má teda aj subjektívny charakter“ (Palitefka 2010, 210).

Priestorovo bývajú spomienky zakotvené napr. v tom, čo reprezentuje dom, dedina, mesto, štát a i. K priestoru patrí aj určitý systém vecí a objektov. Jednotlivec, poprípade skupina, ktorá je nositeľom tejto pamäti, smeruje k vytvoreniu a zaisteniu si miesta, ktoré slúži k udržiavaniu individuálnych a kolektívnych spomienok. V nich sa pamäť konštituuje, funguje a reprodukuje. Ony pomáhajú naše spomienky zafixovať a vďaka nim ich dokážeme v prípade potreby aktualizovať. Tieto miesta sa tak stávajú symbolom našej identity. Ak chceme pochopiť našu spomienku, musíme vychádzať zo sociálnych rámcov, ktoré fungovali v čase, keď spomienka vznikala. Pokiaľ ide o jazyk, neexistujú spomienky mimo jazyka, práve jazyková komunikácia umožňuje výmenu a cirkuláciu spomienok v skupine a zároveň lokalizáciu týchto spomienok v kolektívnej pamäti. Priestor a čas majú význam pre sebareflexiu jednotlivca a tiež skupiny.

M. Halbwachs vysvetľuje súvislosť medzi pamäťou a štruktúrou spoločnosti na príklade stredovekého feudálneho systému, v ktorom postavenie rodiny vo veľkej miere súviselo s tým, čo vie o minulosti svojej a iných rodín. Pamäť tak legitimizovala nárok na určité privilégia, kompetencie alebo funkcie. „Naše spomienky zostávajú za každých okolností kolektívne a sú nám pripomínané ostatnými, aj keď sa týkajú udalostí, na ktorých sme sa podieľali sami, alebo vecí, ktoré sme videli iba my. Je to tým, že v skutočnosti nikdy nie sme sami. Vždy v sebe a so sebou nesíme určitý počet rôznych ľudí, a nie je preto bezpodmienečne nutné, aby sme pri spomínaní na udalosti boli fyzicky prítomní ako samostatné osoby“ (Halbwachs 2009, 51).

Sociálne rámce sa menia. Kolektívna pamäť sa neprestajne rekonštruuje a tým aj reaktualizuje referenčné rámce podľa momentálnej situácie. V každej kolektívnej pamäti je minulosť udržiavaná v tej podobe, v ktorej ju v konkrétnej dobe a v konkrétnom sociálnom rámci spoločnosť (jednotlivec, skupina) zachytila, a preto na to, aby zostala pamäť živá, musí zodpovedať aktuálnym potrebám danej spoločnosti: „Obraz minulosti je stále znovu skladaný v súlade s prioritami, záujmami a požiadavkami prítomnosti [...]. Spomienky sú len časťou prežitej skutočnosti a nikdy nie sú vernou reprodukciou minulosti, ale sú len jej rekonštrukciou na základe zachytených fragmentov“ (Šubrt – Maslowski – Lehmann 2014, 19). Nové udalosti prinášajú nový pohľad na minulosť (pod vplyvom nových rámcov) a následne prebieha reštrukturalizácia minulosti a v rámci nej aj individuálnych a kolektívnych spomienok. Sociálne rámce pamäti sa často skúmajú v rôznych rovinách, pričom najčastejšie na úrovni rodiny, sociálnych tried, náboženských spoločností a globálnej spoločnosti.

M. Ballay sonduje spracúvanie minulosti v kontexte súčasných divadelných postupov najmä dokumentárneho divadla, imerzného divadla, príp. prístupov *site specific*. Konštatuje, že „záujmom

režisérov je búrať stereotypné pohľady do vlastnej minulosti národa. [...] Znovu sprítomnená minulosť na javisku je preto najmä v súčasnosti nesmierne závažnou dramaturgickou prioritou (predovšetkým v čase, keď sa rôzne umelo udržiavané mýty v spoločnosti deformujú, resp. bujnie trend alternatívneho prekrúcania, falšovania dejín vyplývajúcich z nielenže nepoznania, ale opieraním sa o mnohé nevierohodné, príp. dezinformačné zdroje. Pravda (najmä tá objektívna, historická) je devalvovaná, spochybnovaná, a to najmä v časoch prebiehajúcej postfaktuálnej éry, v ktorej sa snahy o nové, scestné interpretovanie dejín len tak hmýria“ (Ballay 2021, 20).

Z. Vargová píše: „Literárne diela s tematikou holokaustu a koncentračných táborov často vznikajú na pozadí osobných životných skúseností autorov. Odrážajú nielen jednotlivé spomienky, ale aj širší kontext doby. Hoci literárne diela na tému holokaustu nie sú o objektivizácii historických udalostí, sú to však v prenesenom zmysle historické dokumenty. Vďaka ich realistickému stvárneniu prostredia sú umeleckým ‚svedectvom‘ o morálke spoločnosti a osobitnom spôsobe spracovania prežitej traumy a brutality“ (Vargová 2022, 257). V inom svojom článku, v ktorom Z. Vargová interpretovala prejavy antisemitizmu v románe maďarského spisovateľa, novinára a sociológa Pála Závadu (*Prírodné svetlo*), autorka napísala: „Inovativnosť Závadovho románu spočíva v autorovej tvorivej vynaliezavosti v podčiarknutí tragiky ľudského osudu, amorálnosti konania vrátane absurdnosti rasovej, etnickej a kultúrnej neznášanlivosti. So svojou ‚multivokalitou‘ román poskytuje ‚pravdivejšiu‘ – aj keď nie jednoznačnú – správu svetu, ktorý dokáže nájsť ospravedlnenie pre amorálne činy, a stratégie prežitia, ale aj zmysel ľudského bytia zakotvený nielen v ‚kultúrnom obmedzení‘, ale aj v morálnom ‚obdarovaní‘. [...] Román zobrazuje predvojnové a vojnové roky od roku 1931 do 1947 nielen ako tragédiu pre Židov, ale aj pre iných účastníkov a pasívnych svedkov, teda všetkých, ktorí boli nejakým ovplyvnení vojnovými udalosťami“ (Vargová 2023, 289).

E. Moravčíková, ktorá skúma mediálne reprezentácie holokaustu na sociálnych sieťach, píše, mimo iného, aj o autopoortrétoch (tzv. „selfies“), ktoré si robia mladí ľudia na pietnych miestach – v bývalých vyhladzovacích táboroch. „V odbornom diskurze, ale aj v povedomí verejnosti v súčasnosti rezonujú extrémne negatívne prejavy a síce masovo rozšírený turizmus spojený s udalosťami holokaustu, kedy návštevníci pózujú v koncentračných táboroch a zverejňujú tzv. ‚selfies‘ fotografie na sociálnych sieťach za účelom sebaaprezentácie, získania tzv. ‚likes‘ a ‚followers‘ (Moravčíková a kol. 2023, 150). Toto konanie mladých neospravedlňuje ani fakt, že tzv. ‚selfie‘ je postmoderným fenoménom a ľudia si ho robia pri rôznych príležitostiach, avšak ‚záplava všetkých tých ‚selfies‘ s našpúlenými perami z miest ako Buchenwald, Osvienčim či z berlínskeho Pamätníka holokaustu [...] lascívne, primitívne pózy bez štipky piety [...] ukazujú, že mladiství, ktorí ich robia, si vôbec nie sú vedomí historického významu tých miest ani individuálnych príbehov utrpenia, ktoré sa v nich odohrali. Tieto fotografie sa oddávajú presne tomu hedonizmu, ktorý ‚selfie‘ symbolizuje, lenže na nesprávnom mieste. Dokumentujú politickú bezradnosť a emocionálnu a morálnu nedozretosť tejto novej generácie“ (Moravčíková a kol. 2023, 151).

Reakciou na takéto konanie mladých bol projekt nemecko-izraelského spisovateľa a satirika Shakaha Spahiru s názvom „Yolocaust“. E. Moravčíková ho privádza ako príklad reakcie na netradičné selfies: „Autor skombinoval dvanásť ‚selfie‘ fotografií zo sociálnych sietí urobených pri Pamätníku holokaustu v Berlíne so snímkami z koncentračných táborov a zverejnil ich na webovej stránke. Zo slečny opretej o stenu pamätníka sa tak stáva usmievavá žena pózujúca pred navrhnutými mŕtvymi telami ľudí, z kľačiaceho umelca s ružovými loptičkami sa stáva žonglujúci muž s vyhladovanými ľuďmi v pozadí. Etymológia názvu stránky i samotného projektu ‚Yolocaust‘ odkazuje na kombináciu populárneho hashtagu z prostredia sociálnych médií ‚Yolo – you only live once‘ – ‚a holocaust‘“ (ibid.).

KULTÚRA SPOMÍNANIA J. ASSMANNA

Assmannova kultúra spomínania vysvetľuje podstatu antropologickej konštanty pohybu – proces zabúdania a spomínania. V jeho teórii zohrávajú dôležitú úlohu, okrem individuálnej a kolektívnej pamäti, aj také pojmy ako: mimetická pamäť¹, pamäť vecí² alebo komunikatívna pamäť, ktoré vydeľuje v rámci kolektívnej pamäti. Iní autori (N. Maslowski, J. Šubrt, Š. Lehman, Z. Kubišová a i.) vydeľujú v rámci kolektívnej pamäti aj politickú pamäť. Pre všetky typy kolektívnej pamäti (a tiež pre individuálnu pamäť) je spoločná dynamika spomínania a zabúdania. Z. Kubišová píše: „V žiadnej pamäti nie je uchovávané všetko, čo sa v minulosti stalo, ale v rámci každej pamäti existuje hranica medzi tým, čo je uchovávané a pripomínané, a tým, čo je zabudnuté, odmietané, vylúčené, čo je neprípustné, potlačené a skryté“ (Kubišová 2014, 83). Zabúdanie má aktívnu a pasívnu formu. Pri aktívnom zabúdaní ide o zámerné vytesňovanie spomienok na minulosť. Nástrojmi aktívneho zabúdania sú cenzúra, vyhlasovanie tabu, ako aj považovanie minulých udalostí za bezcenné. Naopak, pasívne zabúdanie nemá podobu aktívnej deštrukcie. Ide o ľahostajné zanedbávanie vecí a javov, ktoré sú vnímané ako niečo nezaujímavé, nehodné špeciálneho záujmu/špeciálnej pozornosti (ibid., 84). Následkom toho je, že ak sa artefaktom, informáciám a spomienkam nevenuje dostatočná pozornosť, tie sa postupne strácajú, chradnú a zanikajú.

Každý človek sa súčasne zúčastňuje na rôznych typoch kolektívnej pamäti. Väčšina z nás sa zúčastňuje na komunikatívnej a kultúrnej pamäti, ak sme aj súčasťou určitého politického spoločenstva, podieľame sa aj na politickej pamäti. Zajímavé je aj to, že tie isté vybrané javy, osoby alebo udalosti môžu byť zároveň prvkami všetkých typov kolektívnej pamäti. Kolektívna pamäť v sebe zahŕňa predpoklady, ktoré vyvolávajú zmeny, inovácie, transformácie a rekonfigurácie. Je úzko prepojená s kľúčovými interpretáciami sveta, ktoré dávajú zmysel individuálnej ľudskej existencii i existujúcemu spoločenskému poriadku. V rámci nej sa prejavujú a často aj odohrávajú sociálne a politické konflikty. Dochádza k tomu, že jednotlivé informácie a artefakty prekračujú hranice medzi sférami zabudnutého a pripomínaného, medzi aktívnou a pasívnou pamäťou a tiež medzi aktívnym a pasívnym spomínaním.

V rámci antropologickej konštanty pohybu sa aktívne využíva aj komunikatívna pamäť, napríklad pri skúmaní reminiscencií na holokaust (Vargová 2023, 285 – 289). Komunikatívna pamäť zahŕňa spomienky vzťahujúce sa k nedávnej minulosti, ktoré človek zdieľa so svojimi súčasníkmi. Vzniká v určitom čase a časom sa na ňu môže aj zabudnúť, keď jej nositelia zomrú. Jazyk a schopnosť komunikovať si človek osvojuje počas svojho života vo vzťahu k iným ľuďom. Vedomie a pamäť sa nedá vysvetliť pomocou individuálnej fyziológie a psychológie, je potrebné systémové vysvetlenie, ktoré zahŕňa interakciu s ostatnými jednotlivcami. Myslenie môže prebiehať abstraktne, ale spomínanie postupuje konkrétne. Myšlienky sa musia najprv stať názornými a až potom sa môžu dostať do pamäte ako predmety. Dochádza pritom k nerozlučnému spojeniu pojmu a obrazu. Spomínanie sa realizuje pomocou rôznych figúr spomínania: vzťahu k miestu

¹ Mimetická pamäť sa zameriava na konanie, ktorému sa primárne učíme napodobňovaním. Napodobňovanie sa deje priamo alebo sprostredkovane, napr. pomocou rôznych návodov (návodov na použitie vecí, inštrukcie na zostavenie stola), vzory správania sa, prežívania opakujúcich sa situácií, napodobňovanie reakcií rodičov deťmi a i. Dodnes sa mnohé prvky každodenného konania a správania opierajú o mimetické tradície. Mimetické pamäti sa podrobne venoval francúzsky historik, literárny kritik a filozof sociálnych vied René Girard, autor teórie mimetickej kultúry (Girard 2011).

² Pokiaľ ide o pamäť vecí, platí, že človek je obklopený vecami, do ktorých vkladá svoje predstavy o účelnosti, pohodlí, kráse a vkladá do nich „aj sám seba“ v podobe svojich predstáv, pocitov a i. Veci mu tak ako v zrkadle ukazujú na neho samého, pripomínajú mu minulé udalosti. Svet vecí, v ktorom človek žije, sa vyznačuje určitým časovým a priestorovým indexom, ktorý spolu s prítomnosťou zároveň poukazuje na rôzne vrstvy minulosti.

a času; vzťahu jednotlivca ku skupine alebo rôznych foriem rekonštruktivity. K. Jakubovská v kontexte spomínania vydela niekoľko z nich: reminiscenciu v podobe rekonštrukcie; reminiscenciu ako (re)interpretáciu; reminiscenciu ako prevenciu a občiansku angažovanosť; reminiscenciu ako nástroj utvárania kultúrnej identity; reminiscenciu ako tvorbu a reminiscenciu ako odbornú reflexiu (Jakubovská 2023, 33 – 52).

Komunikatívna pamäť sa týka dejinnej skúsenosti v rámci individuálnej biografie a je získavaná v procese socializácie a osobnej komunikácie, ktorú si človek osvojuje ako jazyk a vedomie prostredníctvom druhých (Vargová 2022, 257 – 261). Nie je záležitosťou sociálnych organizácií a inštitúcií, nerozvíjajú ju odborníci (historici, vedci), nie je oslavovaná a pripomínaná pri špeciálnych príležitostiach, nie je formalizovaná a ustálená v podobe hmotných symbolov. Jej médiom sú „živé“ spomienky, skúsenosti a informácie od očitých svedkov získavané z počutia. Vzhľadom na svojich nositeľov (očití svedkovia) a médiá komunikácie („živé“ spomienky a informácie „z počutia“) sa komunikatívna pamäť týka časového horizontu troch – štyroch generácií. Komunikatívna pamäť je spojená s „identitou človeka ako nositeľa sociálnych rolí, je spojená s jeho sociálnym ja, [...] je založená na živej skúsenosti, a teda autobiografickej pamäti, kedy má každá osoba trochu iné spomienky a iné informácie s ohľadom na svoje sociálne postavenie, habitus, svetonázor, a tak sa u jednotlivých ľudí líši konkrétna podoba komunikatívnej pamäti“ (Kubišová 2014, 85 – 86).

Bez ohľadu na tieto individuálne odchýlky je komunikatívna pamäť kolektívne vytváranou pamäťou, týka sa významných historických udalostí, zdieľaných hodnôt, presvedčení a zvykov. Prenášanie komunikatívnej pamäti z generácie na generáciu môže mať podobu neproblematickeho prenášania tradície, ale môže dochádzať aj k tomu, že niektoré generácie majú radikálne odlišné interpretácie tých istých udalostí, aktérov, činov, procesov. Aj odlišné interpretácie zaručujú pretrvávanie kolektívnej identity, lebo spor sa vedie o tie minulé javy, osobnosti, artefakty, ktoré všetci zúčastnení považujú za dôležité, hoci aj z odlišných dôvodov. Komunikatívna pamäť posilňuje sociálnu súdržnosť pomocou určitých zdieľaných rámcov, žánrov a tradícií, spôsobov tematizácie a tiež afektívnych väzieb, ktoré držia pohromade rodiny, skupiny i generácie. Jej úlohou je na úrovni každodenných interakcií vytvárať a udržiavať vedomie komunity, ako aj spoločne zdieľaného zmyslu, ktorý prispieva k existencii a udržiavaniu spoločnej kolektívnej identity.

Komunikatívna pamäť sa zásadne odlišuje od kultúrnej pamäti, ktorá sa prenáša prostredníctvom knižníc, múzeí, pamiatok, vzdelávacích inštitúcií, najrôznejších obradov a oficiálnych ceremónií. Kultúrna pamäť je konštruovaná tak, aby bola dlhodobá a pretrvala cez mnoho generácií, je explicitnejšia a homogénnejšia ako komunikatívna pamäť a je vytváraná zhora. Médiom kultúrnej pamäti sa stávajú ustálené symbolické kodifikácie a inscenácie prostredníctvom slov, obrazov, písma, tanca a podobne, pričom je spredmetnená v stavbách, v krajine a miestach pamäti. Kultúrne inštitúcie a organizácie zaisťujú poznanie spoločnej minulosti, vytváranie jedinečnosti a jednoty národa, spoločnosti a zaisťovanie kultúrno-generačnej kontinuity. Kultúrna pamäť funguje v dvoch módoch, ako kánon a archív (Assmann 2008, 97 – 107). Aktívne pripomínanie (v rámci kultúrnej pamäti) sa nazýva kánonom. Všetko, čo je v kánone, prechádza náročným výberom a je to mimoriadne oceňované. Kánon meniť (v zmysle pridávania alebo odoberania) je komplikované, pretože je imúnny voči politickým a sociálnym zmenám. Kánon ako aktívna kultúrna pamäť obsahuje to, čo je danou spoločnosťou vedome vybrané, udržiavané, prijímané a rozširované ako hodnotné, a teda vhodné pre zapamätanie a pripomínanie si. Informácie, hodnoty, udalosti a osobnosti (ako súčasť kánonu) sú vnímané a posudzované z hľadiska toho, že „majú čo povedať“ i súčasnosti, považujú sa za podstatné a významné pre súčasnosť. Na kánonickej kultúrnej pamäti sa zúčastňujú všetci obyvatelia, lebo je súčasťou ich vzdelávania. Druhým módom (pasívnym) kultúrnej pamäti je archív. Ten obsahuje informácie a artefakty, ktoré nespĺňajú dobové kritériá, aby sa stali súčasťou kánonu. Sú však zaujímavé, a preto sú chránené a dokumentované a pripravené na ďalšie použitie. Cieľom archívu je profesionálne uchovávanie

svojho obsahu. Je k dispozícii odborníkom (vedcom, umelcom, historikom a i.) a vo výnimočných prípadoch aj verejnosti. Všetci títo na kultúrnej pamäti participujú čítaním, písaním, učením sa, kritikou, oceňovaním jej prvkov a i.

Významnú úlohu v spoločnosti zohráva aj politická pamäť. Je závislá od špecializovaných, poväčšine materiálnych nosičov (knihy, obrazy a i.), ktoré nie sú iba výsledkom vlastných spomienok a informácií získaných v rámci každodennej interakcie. Ide o obsah, ktorý je zámerne, cieľavedome a dlhodobo vytváraný a ktorý prenášajú inštitúcie a organizácie (knížnice, múzeá, vzdelávacie systémy, galérie). Podobne ako kultúrna pamäť aj politická je explicitná, inštitucionalizovaná a zhora vytváraná a šírená. Na rozdiel od kultúrnej pamäti je politická pamäť spojená s politickými organizáciami a inštitúciami do tej miery, že bez nich nemôže existovať. Neobsahuje pasívnu zložku (archív). „Všetko, čo je obsahom politickej pamäti, je aktívne, živé a pripomínané, [...] funkciou politickej pamäti je [...] legitimizovať súčasné politické ciele a udržiavať a posilňovať existujúce politické panstvo“ (Kubišová 2014, 90). To, čo je zabudnuté v politickej pamäti, je ako pasívna spomienka obsiahnutá v kultúrnej pamäti, v jej archíve. Základným rámcom politickej pamäti (jej časovej štruktúry) je minulosť štátu, strany, hnutia a podobne, to, čo sa dá interpretovať v rámci vybranej politickej identity. Médiami politickej pamäti sú emocionálne nasýtené a mobilizujúce naratívy o minulých udalostiach, pamätne miesta a pamätníky, ako aj vizuálne a verbálne znaky, odkazy, spomienkové obrady a oslavy, ktoré upevňujú i oživujú pamäť a posilňujú kolektívnu participáciu (ibid., 92 – 93).

ZÁVER

V článku sme sa snažili na príklade spomínania a zabúdania poukázať na pohyb ako jeden z aspektov antropologickej konštanty postmoderného nomádskeho životného štýlu. Proces zabúdania a spomínania sme vysvetlili pomocou Halbwachsovej teórie sociálnych rámcov a Assmannovej teórie spomínania. Vďaka nim sme si uvedomili, že ak subjekt spomína na to, čo bolo v určitom rámci, a teda v určitej prítomnosti rekonštruované ako minulosť, potom zabúda na to, čo v tejto prítomnosti taký rámec nemá. Spomínanie sa vzťahuje na jednotlivca, skupinu, spoločenstvo a jej cieľom je odpovedať na základnú otázku: na čo alebo na aké udalosti nesmieme ako spoločnosť (skupina, národ a pod.) zabudnúť, pretože tvoria našu individuálnu, kolektívnu alebo kultúrnu pamäť a ďalej ovplyvňujú našu prítomnosť a budúcnosť. Kultúra spomínania súvisí s pamäťou, o ktorú sa opiera spoločenstvo ľudí ako o univerzálny fenomén tvoriaci identitu každého národa. Umenie pamäť sa týka jednotlivca. Kultúra spomínania má rôzne podoby. Aby človek mohol spomínať na minulé udalosti, minulosť nemôže úplne zmiznúť, musia o nej existovať svedectvá (1) a tieto svedectvá musia vykazovať charakteristickú diferenciu voči dnešku (2).

SUMMARY

We explained the process of forgetting and remembering using Halbwachs' theory of social frames and Assmann's theory of remembering. Thanks to them, we realized that if the subject remembers what was in a certain frame, that is, in a certain present, reconstructed as the past. Remembrance refers to an individual, a group, a community, and its goal is to answer the basic question: which events we must not forget as a society (group, nation, etc.), because they form our individual, collective or cultural memory and further influence our present and future.

Štúdia je výstupom z projektu VEGA 1/0122/23 *Nomádstvo ako transcenzus každodennosti*.

LITERATÚRA

- Aristoteles. 1995. *O duši*. Praha: Peter Rezek.
- Assmann, Jan. 2001. *Kultura a paměť: Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha: Prostor.
- Assmann, Aleida. 2010. Canon and Archive. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar: *Cultural Memory Studies: an International and Interdisciplinary Hand-Book*. New York: Walter de Gruyter, 97 – 107.
- Ballay, Miroslav. 2021. *Kultúrna pamäť v súčasnom divadle (Príprava autorskej inscenácie zo života v totalite)*. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre.
- Bergson, Henri. 2003. *Hmota a paměť: Esej o vztahu těla k duchu*. Praha: OIKOYMENH.
- Cicero, Marcus Tullius. 1976. *Tuskulské hovory: Cato starší. O stáří. Laelius. O přátelství*. Praha: Svoboda.
- Denemarková, Radka. 2006. *Peníze od Hitlera*. Brno: Host.
- Durkheim, Émile. 1926. *Pravidla sociologické metody*. Praha: Orbis.
- Gilk, Erik. 2022. Umělecký obraz Židovky v české ženami psané próze šoa po roce 2000. In: *StredoEurópske pohľady* 4/2, 13 – 18.
- Girard, René. 2011. *Pôvod kultúry: rozhovory s Pierpaolom Antonellom a Joãom Cezarom de Castro Rocha*. Bratislava: Agora s. r. o.
- Halbwachs, Maurice. 2009. *Kolektivní paměť*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Jakubovská, Kristína – Jakubovská, Viera. 2023. Culture of Reminiscence as a Part of Cultural Education. In: *Journal of Education Culture and Society* 14/ 1, 33 – 52.
- Katalpa, Jakuba. 2020. *Zuzanin dech*. Brno: Host.
- Kubišová, Zuzana. 2014. Kolektivní paměť a národní identita. In: Maslowski, Nicolas – Šubrt, Jiří a kol. *Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám*. Praha: Univerzita Karlova, 83 – 95.
- Lavabre, Claire. 2005. *Užívání a zneužívání pojmu paměť*. Krompach: Biograf.
- Maslowski, Nicolas – Šubrt, Jiří a kol. 2014. *Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám*. Praha: Univerzita Karlova.
- Moravčíková, Erika a kol. 2023. Holocaust Reminiscences in Digital Media Culture and Cultural Institutions (Development of Critical Thinking and Media Literacy). In: *Media Literacy and Academic Research* 6/1, 139 – 154.
- Novotný, Lukáš. 2007. *Historická paměť podle Maurice Halbwachse*. Socioweb https://is.muni.cz/el/phil/jaro2013/HIB0463/um/Pam_-Novotn_.txt [24. 07. 2023].
- Palitefka, Jozef. 2010. Hľadanie podstaty človeka vo vybraných dielach Ladislava Hanusa. In: *Acta Culturologica, zv. 20: horizonty kulturologie*. Bratislava: PEEM, 207 – 214.
- Platón. 1992. *Euthydemos. Menón*. Praha: OIKOYMENH.
- Plháková, Alena. 2020. *Učebnice obecné psychologie*. Praha: Academia.
- Sheldrake, Rupert. 1987. Mind, Memory, and Archetype: Morphic and Collective Unconscious. In: *Psychological Perspectives* 18/1, 9 – 25.
- Sternberg, Robert. 2002. *Kognitivní psychologie*. Praha: Portál.
- Šilhánová, Jana. 2008. Analýza rámců Ervinga Goffmana. In: Šubrt, Jiří a kol. *Soudobá sociologie II*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Šubrt, Jiří. 2011. Antinomie sociální paměti. In: *Sociológia* 43/2, 135 – 138.
- Šubrt, Jiří – Maslowski, Nicolas – Lehmann, Štefan. 2014. Maurice Halbwachs – koncept rámců paměti a kolektivní paměti. In: *Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám*. Praha: Univerzita Karlova, 19 – 27.
- Todorov, Tzvetan. 1998. Zneužívání paměti. In: *Antologie francouzských společenských věd: Politika paměti*. Cahiers du Cefres 13, 91 – 117.

- Vargová, Zuzana. 2022. The Peculiarity of R. Glazar's Testimony in the Context of Literary Works on the Subject of the Holocaust. In: *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research* 12/2, 257 – 261.
- Vargová, Zuzana. 2023. Manifestations of Anti-Semitism in Pál Závada's Novel *Prirodzené svetlo*. In: *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research* 13/1, 285 – 289.
- Yatesová, Frances. 2015. *Umění paměti*. Praha: Malvern.

KONTAKT

doc. Mgr. Viera Jakubovská, PhD.
Katedra filozofie a politológie
Filozofická fakulta UKF v Nitre
Hodžova 1
949 01 Nitra
Slovenská republika
vjakubovska@ukf.sk

Mgr. Kristína Jakubovská, PhD.
Ústav manažmentu kultúry a turizmu, kulturologie a etnológie
Filozofická fakulta UKF v Nitre
Hodžova 1
949 01 Nitra
Slovenská republika
kjakubovska@ukf.sk